

280 tuđu krivicu i život, kao i to da li je ono što vidimo nešto što determiniše našu tačku gledišta ili je naša tačka gledišta ta koja određuje šta ćemo videti? Na samom kraju predstave, likovi neprestano promiču pred nama – kao na večnom životnom ringišpilu!

Na kraju, posle odgledanog celokupnog repertoara VII Beogradskog fe-

stivala igre, može se zaključiti da se pokazalo i iznova potvrdilo koliko ova mlada manifestacija nesporno postaje (iz godine u godinu) sve bolja, tj. da s razlogom i zaslužno zauzima mesto najznačajnijeg kulturnog dešavanja i praznika u gradu.

VERA OBRADOVIĆ

KNJIGE

SOKRAT, LITURGIJA I FILOZOFIJA*

Ima nečeg duboko časnog u pisanju i u orijentaciji Zorana Arsovića. To važi već od izbora teme, od toga da je u svojoj drugoj knjizi odlučio da se bavi (samo) naizgled arhivskim istorijsko-filozofskim „problemom Sokrata“. Ali, ako ste prošli fenomenološku školu, i ako ste u prvoj knjizi pregledno i inspirativno mapirali njenu savremenu situaciju (Zoran Arsović, *Fenomenologija i Evropa*, Banja Luka: Vidici, 2008), ničeg „logičnijeg“ nego vratiti se izvorima na koje i ona sama referiše, onom spektru mišljenja krize, početka i karaktera filozofije, za šta je šifra „Sokrat“.

I odjednom, taj Sokrat više nije pripitomljen i antikvaran, štaviše, sve je drugo samo ne muzejska ostavština. Uobičajeno je reći da je živ, da je oživeo. Ali nije čak ni samo to, nije reč samo o (mada to uopšte ne bi bilo samo) monografiji punoj pijeteta koja kroz „unutrašnje iskustvo“ rekreira jedno vreme i jedan filozofski život. Ona nije samo

* Zoran Arsović, *Umijeće dijalektike*, Art print, Banja Luka, 2009.

(mada je veoma) lojalna predmetu svog izučavanja, koji istovremeno uverljivo reanimizuje i aktuelizuje. Reč je najpre o izvesnoj odlučujućoj bitnosti i sledstvenoj potresenosti koja se preporučuje kao pristup Sokratu, reč je o stalosti i ličnom ulogu kao preduslovu njegovog razumevajućeg saznanja. „Ako se zagledam u sebe, a da to nije na način parcijalne psihološke introspekcije, sreću njega. Kroz mlaz sopstvenih dubina obraća se. Sokrat je spona mene sa sobom. Spaja i svezuje samo ako razvezuje namet preopterećenosti (mene sa sobom) i zato je Oslobodilac.“

U na prvi pogled čudnoj mešavini pozivanja na istorijskog i na „ličnog“ Sokrata, uskoro se vidi da njegova interiorizacija ipak nije proizvoljna intimizacija. Radije nego da se otisne u „impressionistički“ registar nekakve isključivo *Innerlichkeitsphilosophie*, njegova recepcija bi da bude najvlastitija upravo kada je reč o opštoj „duhovnoj povesti“, da pronade i instalira „Sokrata“ kao onu inicijalnu suštastvenost koja obeležava ljudsku i/ili filozofsku pustolovinu. Ali pri tom ovu „inicijalnost“ ne treba shvatiti ni u kakvom ekskluzivističkom smislu moderne „originalnosti“. Sa uzornim poštovanjem pristupajući bre-

menu nasleđa, Arsović bi radije da Sokrata smesti, ograniči, odredi, podari mu karakterističan sadržaj, bez iluzije da je u toj stvari inventivnost poželjna i uostalom moguća, osim na vlastitu štetu: on piše s „dubokom sviješću da novo na ovom mjestu može biti samo nešto pogrešno“ i da je tu „pamćenje starog jedino *novo*“.

Ako ovo zazvuči vrlo konzervativno, ako se učini da bi Arsović da afirmiše nekakav kontinuitet, to je, uglavnom i naročito s obzirom na modernu „volju za novim“, tačno: „Uopšte, kada se unutar grčkog svijeta pominju prekidi i raskidi, mora se odustati od radikalnih cenzura i novih počinjanja u modernom smislu. U antičkom svijetu teško da postoji tako shvaćen prelom.“ Pa ga nema ni kada je reč o mitosu i logosu, na način na koji ga je instalirala konfrontacijama sklona lenja filozofska mitologija. Autor se stoga izričito odlučuje za „jedinstven genetički smisao filozofiranja“ i nastoji da prati duhovni razvoj, ali uz to još u, da tako kažemo, vitalističke svrhe, u slavu onog vazda živog humanog supstrata koji u svim menama preživljava ili se čak afirmiše. „Neosporno je da se tako Sokrat oživljuje, ali što je najvažnije, Sokratom se oživljava. Ističe se ono 'neprekinuto nešto', što je u svakoj epohi imalo snagu ustati i sve ukorijenjene pojmove mijenjati iz jedne jedva sluteće osnove – ali ipak osnove. Pa onda Sokrat ne može biti samo ono što je bio, nego je uvijek ono što danas jeste. Kroz aktuelne probleme usred kojih se i sami mučimo njega traži i doziva 'tradicija jednog i uvijek istog života, jednog i istog ostajućeg čovječstva'.“

Ovaj „tradicionalizam“ pri tom nikako ne spori, nego upravo insistira na „izbijanju i probijanju istinske prvine i novine (revolucionarnosti) filozofije“ sa Sokratom, a ono što se može učiniti kao koncesija protivnom stavu ili otupljivanje radikalnosti 'novine', zapravo je na-

stojanje da joj se podari smisleno značenje. To, dakle, 'izbijanje i probijanje' formira zemlju filozofije, nema sumnje, ali samo 'iz dubine 'grčkog tla'', i onda povratno prevratnički deluje na tu dubinu. „Tek kada dubine dobiju *razlog* zbiva se filozofija.“ Prema Arsovićevoj poenti, tumačenje tog zbivanja onda, pre svega, treba da odustane od baždarenja svojih nalaza s obzirom na moderno razumevanje kulture pisma kao medija komunikacije koji sam od sebe uklanja slikoviti način mišljenja. Naprotiv, „filozofska revolucija proizlazi iz *žive nape-tosti* dveju formi unutar jedne kulture usmenosti. Novum jeste veliki prevrat kulture usmenosti – preoblikovanje mitsko-poetske u dijalektičku usmenost.“ Zemlja filozofije – koja je i sama derivirana sa grčkog tla i potom postala njen odlučujući i prepoznatljiv konstitutuens – porađa Sokrata kao svog prvog stanovnika, a da on sa svoje strane ne prestaje da porađa, da situira, locira, određuje njenu teritoriju. Ovim geološko-akušerskim metaforama autor bi upravo da signalizira onu „dubinsku promjenu“ koja se zbilja sa Sokratom i učinila ga „'prvim i pravim' povijesnim stubom filozofiranja“.

Taj stub, međutim, posle brojnih potpornih greda i grana koje su ga reinterpretirale, i upravo zbog njih, potrebuje određenje vlastite „pozicije“, situiranje te „najbolje moguće početnosti“, jedne „žične tačke“, „kamenja međaša“, „jednog čvrstog i sigurnog mjesta“. Taj odredbeni momenat pronađen je u pojavi „svijesti koja vlada sama sobom i u sebi nalazi razloge svog djelovanja, pojavi govornika jasno odvojenog od govorenog sadržaja, kome poetske identifikacije postaju nedovoljne i očigledno besmislene“. Drugo ime za tu „selidbu filozofije u jednu novu dimenziju“ jeste „teza o duši“: identifikacija duše i uma, „svođenje duše na umsku i moralnu osobenost“, pripisivanje čoveku uma

282 kao suštinskog obeležja, kao „božanske sile kojoj u čovjeku pripada vlast (što ga čini čovječnim)“. Ta teza je, opet, „stub dijalektike i nove usmenosti“, jer – i to je izvođenje koje pravda naslov i nagovor ove knjige – ako sa Sokratom „na scenu odsječno stupa misleći subjekt (ja, biće, individuum) koji se odvaja od poetske matrice u kojoj je cjelina iskustva prikazana slikama i počinje misliti 'misliti' ili 'apstrakcije'“, onda taj novopriozvedeni „novi oblik iskustva“ zahteva „i novi oblik mišljenja i novi oblik govorenja“; zahteva zapravo filozofiju kao umeće dijalektike.

Arsović bi da rekonstruiše i rehabilituje taj momenat, verujući da ako se on ispusti iz vida, nastupaju glorifikujuće tematizacije Sokrata – koje „potiru njegov stvarni filozofski značaj“. One se načelno svode na naglašavanje jedne od dveju njegovih ustanovljenih istorijskih zasluga: „ili ističu samo 'strukturni okvir zvan Sokrat', ili u Sokratu gledaju (po uzoru na Aristotela) isključivo tehnički, odnosno, metodološki prinos. I u jednom i u drugom slučaju (koji ostaju izuzetno značajni) vrijednost doktrinarnog sadržaja sasvim je poništena.“ Stoga se zadatak koji autor na sebe preuzima može odrediti i kao povratak Sokratovog učenja u filozofiju iz koje je izgnan; ispunjavanje sadržajem, upražnjavanjem upražnjenog mesta njenog početka; ponovno supstancijalizuje ili, da tako kažemo, deformalizuje Sokrata posle brojnih „formalizacija“. To se, pre svega, odnosi na onu najuticajnijiu, aristotelovsko-šlagermaherovsko-celerovsku sliku, koja „gradi“ Sokrata kao 'Jovana bez zemlje', Sokrata polutana, Sokrata koji je doduše odškrinuo vrata filozofiji, ali bivajući teorijski mlak, ona mu ih je odmah (i spremno) zalupila 'ispred nosa'. Time se, obrazlaže Arsović, ne samo falsifikuje istorijski Sokrat nego on postaje „'dobra meta' za napade poput Ničeovog, jer on faktički nije 'ni-

gdje' i 'ničega nema' da bi sebi mogao priskočiti u pomoć. I ko god se na njega obruši u stvari se obrušava na ovaj fabrikat 'pedagoški sitničavog pojmovnog moljca' (Jeger)“, na konstrukt rodonačelnika volje za znanjem koja polaže pravo na mandat istine, na iluziju opsesivnog istinoiskatelja koji se odriče retorike jednako je švercujući u srcu dijalektike, na sve one predstave koje se ovde ne vide drugačije nego kao zlosrećni promašaji. Arsović je, naime, neskriveno koliko i žestoko usmeren protiv novovekovnih i savremenih tumačenja, koja prošlost adaptiraju prema shemama svog „demokratskog, pluralističkog, antiautoritarnog doba“, što je naročito vehementno izraženo kada su u pitanju pošasti Grcima i Sokratu navodno nepristojećih (ideologija) individualizma i relativizma. Utoliko je ovo, kao što i mora biti, makar jednako toliko knjiga o (krivim) recepcijama Sokrata koliko i o samom Sokratu, knjiga koja bi da ga spasi od naknadnih konstrukcija izvesnim autentizovanjem za koje drži da je ne samo mnogo manje ogrešujući nego i plodotvorniji odnos prema baštini.

Pri tom se često praktikuje strategija „klackalice“, iako ne uvek otvoreno i ne sa jednakim odmakom od obe strane. 'Srednji put' se, na primer, zagovara kada je reč o izboru između nasilne segregacije Sokrata i tvrdnje da je u sokratizmu zgotovljen ceo platonizam, kada valja izbeći ekstreme „čisto platonovske i čisto sokratovske pozicije“, za račun „preplitanja sokratovske baštine i originalnih platonovskih postignuća“. Sugerise se, štaviše, da je ovo balansirano kombinovanje „ključno za poimanje filozofiranja u cjelini“: „Pri tom je najvažnije ne posmatrati Sokrata kroz medij onoga što mi danas zovemo filozofija. Mnogo je bolje, i 'gle čuda' filozofskije, današnju filozofiju opominjati sokratском praksom (djelatnošću) s istim imenom“. Jer i sama filozofija se ispostavlja

da je, prema Arsoviću, „*između*, baš kao što je to i čovječnost čovjeka“, budući da su ideja filozofije i ideja čovjeka „gvozdene spletene“ i da „filozofija ne pridolazi egzistenciji slučajno nego je sa-konstituiše“. Kreditirajući tako i filozofiju i čovjeka, autor dalje i „istinu“ vlastite studije pronalazi u onom jednom specifičnom „*između-stajanju*“ koje ne bi da bude „traženje sredine između različitih tumačenja, nego *stajanje između* u suočenju s prostorima iz kojih filozofija, kao i mi sami, sebi nadolazimo“.

Najzad, i sam Sokrat poseduje specifični karakter onog jednog, reklo bi se, pre svega, sada temporalno određenog „*između*“: „On zaista jeste 'još ne', jer striktno izvršava prevrat nad kulturom usmenosti koja se temeljila na mišljenju u slikama i mitovima u stalnom ponavljanju.“ A to onda znači i da se Sokrat, odnosno filozofija, korektno ne može smestiti nigde drugde nego samo, s obzirom na vlastito poreklo i korene, u atmosferu, u ugođaj zgođenog „kriznog zbivanja antičkog polisa“, kao i u još većoj meri i neodvojivo od prethodnog, u kontekst nasleđa „prvih kritika Homera' unutar poezije“. Takvo smeštanje, brižljivo potkrepljeno istorijskom dokumentacijom, „obežbeđuje“ sokratovsku (= filozofsku) poziciju opet od dve „ekstremne“ opasnosti: i od „nataložnih tradicionalnih motiva“ i od „podavanja pošastima sofističkog relativizovanja“. Protivotrov se nalazi u izvesnoj umskoj samopropitivačkoj pravovernosti, koju ipak obeležava intencija i usmerava neupitna svrha. Štaviše, „Jedino koncentracija na um u brizi o vlastitoj duši garantuje čovjekovo pravo dobro – spasenje života“. Ovaj tradicionalni zadatak religije – ako dobro rekonstruišemo Arsovićevo pozicioniranje, odnosno Arsovićevo pozicioniranje Sokrata – odvajkada je bio i trebalo bi vazda da bude zadatak filozofije, kao svojevrsne liturgi-

je drugim sredstvima. A ukoliko to nije, utoliko gore po nju. „Ako filozofija i nije himna bogu jer neposredan odnos je nemoguć zbog uzmaka bogova, no trag svetog kao ono 'živo boga' toliko je snažan da obuhvata sve segmente grčkog života. Ne bi sasvim bez smisla bilo govoriti o umovanju kao posebnoj slavi boga u posebnim okolnostima – um je izraz najviše prisnosti s bogom. Bogu se u novonastalim prilikama drugačije ne može prići.“

Autor podseća na Sokratova otvorena pozivanja na „uvijek konkretnog boga“ kao na „neku vrstu uzroka i garanta vlastitog filozofiranja“, na njegovu „naređenost“ filozofiji koju isporučuje delfsko proroštvo razglašavajući ga za „najmudrijeg među Helenima“. Interpretacije koje tendenciozno oduzimaju tu dimenziju podgotovljuju iskrivljeni Sokratov lik „'suvog intelektualca', pojedinca s izrazom 'nepoštovanja i nadmoći' prema svemu prethodnom, onog koji se i sa bogom šegači, rečeno s Ničekom, pravog plebejskog prostaka“. Ni do karikature intelektualizovan ni poprostačen, Sokrat prosijava tek u „savezništvu sa bogom“ koji je i „odgovoran za njegovu filozofiju“, tek u sklopu po prvi put definisane filozofske „'precizne zadatke' koja dolazi od boga i neka je vrsta 'službe božje'“. Sokrat, u lapidarnoj i karakterističnoj lozinki, postaje tek „'po bogu' kritički duh“. Jer, znano je, preporuka za filozofiju njemu pridolazi od *daimóniona*, božanskog glasa ili znaka, „činjenice nadljudskog porekla“, koji sada, u okolnostima otcepljenja logosa od božanske transcendencije, prema ovom tumačenju igra ključnu ulogu i u strukturiranju dijalektičke usmenosti i u istoriji mišljenja: „Između govora bez misli (sofista) i misli bez govora (ćutanje mudraca) stoji *daimónion* kao znak imanentnosti transcendentnog koji čovjek vezuje za ono bez čega bi svaki čin bio samo gestikulacija, a svaka riječ

284 puko ispuštanje zvukova. U stvari, *daimónion* je ono čime se govor vezuje uz transcendentnost koja ga prevazilazi, ali i stvara.“ I ne samo to. Čitavo Sokratovo filozofsko podvižništvo, nasuprot onome kako je obezboženo, puko-metodski predstavljano, obeleženo je zapravo božjim nalogom: on je po namisli ekskluzivno božje mudrosti bio na božanskom poslanju asistencije pri porađanju trudnih duša, najvišoj misiji koju može izvesti nejaka i nevredna ljudska mudrost.

Poseban kvalitet ove knjige jeste u tome što se taj „teocentrični“ karakter (tumačenja) Sokrata i/ili filozofije u njoj ne samo ne skriva nego je na retko otvoren način dat u izričitoj i obrazloženoj formi. „Sokratska filozofija je izraz duboke i nesporne pobožnosti, a samo iskustvo filozofije jeste religiozno iskustvo *par excellence*“, dok je, „moderna pojam filozofije“, naprotiv, „posaden na besmislenoj vjeri da je moguća filozofija koja polazi od čovjeka ili neka autonomna ili samostalna filozofija (koja bi kao takva mogla jedino 's neba pasti')“. Nabacivši tu aluziju koja (kao da) bi da govori o univerzalnoj, a ne samo o grčkoj ili Sokratovoj oslonjenosti filozofije, Arsović kao da se i sam koleba, pa se ipak vraća sigurnijim hermeneutičkim uvidima ograničenim na istorijsko-filozofske procene. One ustanovljuju da „veza filozofije s mudrošću drevnih teologa nikad nije suspendovana“, da je, Jegerovim rečima, uvek reč o „religijskom intelektualizmu Grka“, da „filozofija ne kritikuje bogove nego kritikom traži ideju boga koja će biti dostojna božanskog veličanstva“, te da se „religiozna kritika sastoji u spasavanju ideje boga uz pročišćavanje od svakog sujeverja“ i da ona pogađa „ne božanstva nego praksu s božanstvima – najprije onu jezičku, koja je učinila da se bogovi 'pre-puste' pjesnicima“. Kaže se takođe u istom smislu, ali sada ne tek negativno

određeno, već jednim angažovanim zastupništvom plasirano, da je „filozofija jednako privučena i opsjednuta sjajem onoga što se i teolozima čini očitim – božanskim“, s tim što je to jedna drugačija, a-polonska (doslovno: ne-mnoštvena) „filozofska religioznost“ – koja je „upravo jedini put spasenja (oslobađanja) i jedini dobar put“. „Stoga, a to barem važi za grčku epohu, ne postoji neutralna filozofija, odnosno, filozofija koja ne bi bila kompromitovana božanskim, nego samo filozofija koja se pokorava najvišem zanosu božanskom, i to upravo u onom trenutku kada pokušava provesti njegovo pročišćenje kroz vlastita pitanja i vlastite argumentacije. Pa kada i Sokrat na probu *elenchosa* stavlja i samog boga, to nije 'najfiniji ikad izumljeni kompromis između religije i slobodnog duha' (Niče) nego slobodni duh grčke religioznosti na djelu, jedna 'religiozna racionalnost' za volju boga i u ime boga, koja božanskom ne smeta niti se s religijskim kosi, budući da je izraz najdublje i iste egzistencijalne zainteresovanosti i usmjerenja.“

Osim one ograde s početka ovog produžeg poslednjeg citata ('a to barem važi za grčku epohu'), koji lako može biti i izraz kurtoazne obzirnosti, primetno je u njemu još nekoliko za čitavo *Umijeće dijalektike* karakterističnih stvari. Prva bi se ticala već pomenute volje za zastupništvom, „plachaltovanjem“, najčešće u dvostrukom i nejednako branjenom frontu s čije druge strane su (poetske) ne-filozofije i naopake filozofije, odnosno oni „nemisleći“ i oni „sofisti“, pri čemu se blago razumevanje pokazuje tek za one prve, dok su drugi arhetipovi i za sva vremena istočni krivci fatalnog cepanja jedinstva života i gubitka transcendencije. Drugo primećivanje odnosi se na stil i nije odvezano od prethodnog. On ima izvesnu muzikalnu izražajnost (koju, umnogome emfatički shvaćenu, autor uostalom pripri-

suje grčkoj i otpisuje modernoj filozofiji); on kao po tonskim lestvicama izgrađuje brojne stavove kompozicije, uvek iznova dižući postepeno registar i pripremajući forsirani krešendo, umnogome nalik repetitivnim epizodama onih uzvišenih zanesenih simfonija. Najzad, primetimo da se opet pojavio i Niče, kao reklo bi se hronična tačka negativnog oslonca. Ali, valjda u svesti da i takav oslonac određuje ono što se iz njega izdiže, Arsović Niču ume da dâ i izvesno pravo, koje se, međutim, može pokazati prokazujućim i za njegov zahvat: „Na izokretanju Sokrata Niče je podigao zgradu dragocjenih uvida za savremenost. Najplodonosniji je upravo kad ga Sokrat provocira. Moderni oštećeni život primajući direktno udarac sokratskog ethosa u trenutku počinje i nevoljno da mu liči.“

Arsovićev Sokrat je pre izokrenuti Ničeov Sokrat, nego recimo onaj Kjerkegorov. Ako je, kao što je autor uveren, Niče zaista već obrnuo Sokrata i

borio se sa njegovim utvarnim recepcijama, misleći da se razračunava s njim, onda je postavljanje Ničeovog Sokrata na noge obećavajuće preduzeće. Takav Sokrat je, međutim, poneo sa sobom i nešto od one „nesavremene“ militantnosti, uveren da sa jednakim ili još većim pravom nego nekad ima ovlašćenje da u savremenom svetu sudi upravo onome što je moderno krivotvorenje prepoznalo u njemu. Principijelno (= tiče se onog prvog, izvornog) i dosledno (= u sledu izvodi sve iz jednog principa) fenomenološki orijentisan, egzistencijalistički tankočutan i strastan, ponajviše možda u tom pogledu nalik Gabrijelu Marselu, i nedvosmisleno religiozno opredeljen, Arsović ubedljivo oslikava takvu jednu mogućnost i utemeljuje viziju neprolaznog filozofskog lika, ishod čije pretenzije na verodostojnost ni na koji način ne mora odlučivati o njoj, čini se neuporedivoj uspelosti.

PREDRAG KRSTIĆ

MENTALISTIČKO STVARALAŠTVO VLADANA RADOVANOVIĆA*

Sudbina velikih ideja i njihovih protagonista često je takva da njihova recepcija dolazi od javnosti sa velikim zakašnjenjem. Istorija umetnosti poznaje mnoge slučajeve u kojima su nauka i kulturna javnost otkrivali umetnike, njihove radove i ideje posle mnogo godina ili čak

* Vladan Radovanović: *Projektizam: Mentalističko stvaralaštvo 1954–2006*, Muzej Macura, Topy, Novi Banovci – Beograd, 2010.

vekova. Vladan Radovanović, umetnik koji je na srpskoj i međunarodnoj sceni prisutan više od 50 godina u raznim oblastima i disciplinama, čini se da tek odnedavno počinje da dobija svoje mesto u sredini koja suštinski nije bila zainteresovana za njegovo stvaralaštvo. Ova ravnodušnost je bila posledica mnogih faktora, od kojih je najvažniji taj da publika jednostavno nije razumela njegov rad. Tek sa pojavom novih tehnologija i odmakom koji je načinjen u njihovoj primeni u svakodnevnom životu i novog načina mišljenja, čini se da su se stekli uslovi za pravilno razumevanje, čitanje i reevaluaciju dela Vladana Radovanovića.